

מיכאל גלוזמן

האם הספרות מתה? האם הקנון מת?

הקינה על מות הספרות כסוגה ספרותית

בשנת 2010, לרגל זכייתו בפרס רמת גן למפעל חיים בתחום הספרות, נשא מנחם פרי קינה על מות הספרות. פרי, שהיה שנים רבות ראש החוג לתורת הספרות הכללית באוניברסיטת תל אביב והעורך המיתולוגי של הספריה החדשה, אמר:

עבדתי את הספרות העברית רוב חיי. אבל היום אותו מכלול המכונה ספרות עברית – המערכת הספרותית המתהווה – כבר אינו קיים. [...] סופה של המערכת הספרותית מקדים בהרבה את קץ הספרים הטובים. יש לנו ספרים, אך אין לנו ספרות. רואים אור בארץ ספרים טובים לא מעטים, פה ושם גם בהוצאות המסחריות הציניות, אך הם מופיעים בהתגנבות יחידים, אל תוך מדבר ספרותי, ונידונו להתקיים כמו דג מחוץ למים, מחוץ לכל הקשר של מערכת תרבותית ספרותית – בלי מודעות לספרות העברית שקדמה להם או שסביבם, ולכן גם בלי אפשרות למרוד ולחדש. [...] ספרות אינה ערימה דמוקרטית של ספרים. יש בה מרכז ופריפריה, יש בה שיפוטים, דחיות והחייאות. יש בה מאבקי טעם, ומתקיים בה שיח מתוח של מוליכי הטעם.

מחקרי על הקנון המבוזר נעשה בתמיכת הקרן הלאומית למדע (הצעה 912/20).

ההיררכיות שלה לעולם אינן יציבות, הן תמיד מאויימות. מזמן שכחנו שזה מה שהיה קיים בספרות העברית עד לפני עשרים שנה. (פרי, 2010)

כבר עשרים שנה קודם לכן – תקופה שבה התקיים, לדעת פרי, מרחב ספרותי שוקק – פרסם אמנון נבות קינה מרה על מות הספרות:

נמיתי וגמרתי שבחגיגות הלא-כלום הגדול של "סוף העשור" בספרותנו, לא אהיה שותף; לא סיכום עשור, אלא סוף עידן הספרות העברית היה העשור הזה. [...] מהלך שנות ה-80 בספרות העברית הוא המהלך המבשר את קץ עידנה, כמו-גם את קץ עידנו של הסופר העברי במובן המסורתי. הספרות העברית, כמהות סוברנית, הקיימת מתוך העוצמות ההיסטוריות והערכיות הגלומות בה, התפוררה לאבק פורח. [...] אין נגזר מזה באורח פשטני שלא יהיו עוד ספרים. ספרים ימשיכו להיכתב, ואם תתקיים הצדקה כלכלית ותקשורתית כלשהי – גם להידפס ולראות אור. [...] זה חמש שנים רואים אור ספרים הרבה וחשבון אין. שום מהות ערכית לא מתגבשת בהם ומתגלמת בהם. גם הטובים והחשובים שבספרים שראו אור במחיצתו השניה של העשור הקודם, מתקיימים על סיפו של חור שחור. (נבות, 1990)

נבות היה מבקר ספרות לוחמני. הוא התנגד נחרצות לקנון הספרותי שפרי העמיד בתפקידו הכפול כראש חוג וכעורך ראשי וראה בו את אחד האחראים לתהליך המסחור של הספרות העברית. כיצד ניתן להסביר אפוא ששני בני פלוגתא, שלא הסכימו ביניהם על דבר, נושאים בהפרש של עשרים שנה כמעט את אותה קינה?

בלי להתעלם מן השינויים התרבותיים בשדה הספרות העברית בעשורים האחרונים אפשר לקרוא את ההכרזות של נבות ופרי על מות הספרות כסוגה ספרותית. תולדות הביקורת העברית מלאות בהצהרות על מות הספרות. כך למשל הצהיר חיים נחמן ביאליק בפני מועצת הסופרים בתל אביב בשנת 1926:

הספרות היא צורך וממלאה תפקיד שהכל מרגישים בו ולכל אחד יש מקום להשפעה. אצלנו החבורה של הקוראים פוחתת והולכת. "בעל-הבית" העברי, שהיה גם הקונה של הספר וגם הקורא, המתפעל ממנו ומשפיע בהתפעלותו על הסופר – החלב שהסופר יונק ממנו – הוא איננו עוד. יחס של שוויון-נפש גמור משתלט יותר ויותר ואין כמעט קורא קבוע לספר. אם הספר העברי נמכר במאות אכסמפלים במשך שנה – הרי זאת אומרת שאין קורא ואין קונה לספר העברי. (ביאליק, 1926)

שני עשורים קודם לכן לעג ביאליק במאמרו "שירתנו הצעירה" להכרזות על מות הספרות: "ייללת תנים מצד זה ורקוד שעירים מצד זה: אין ספרות עברית!" (ביאליק, 1906). ב-1926, בשעה שהשירה העברית חוותה תסיסה חסרת תקדים עם פריצתם של מודרניסטים כאברהם שלונסקי, אורי צבי גרינברג, רחל, אסתר ראב ודוד פוגל, נושא ביאליק קינה על מות הספרות. את הפסימיות של ביאליק, שעלה אך שנתיים קודם לארץ, ניתן אולי לייחס לשינויים התרבותיים והלשוניים שהתרחשו באותה תקופה, ובראש ובראשונה השימוש החדש של השירה העברית בהברה הספרדית (שביט, 1986).

השיח של ביאליק, נבות ופרי אינו שרירותי. ביאליק הזדעק לנוכח מה שהוא תפס כשקיעה תרבותית. הוא הודה ששקיעה זו היא תופעה עולמית, אך סבר כי ממדיה בספרות העברית הרסניים יותר: "אם נשוה גם בפנה זו את הספרות שלנו עכשיו לספרותנו לפני שלשים שנה, בתקופת בן-אביגדור ו'אחיאסף', נרגיש גם בזה את המשבר ואת הירידה. [...] אין אנו מתפתחים משנה לשנה, אלא נחלשים והולכים ומתרחקים מכל צנורות הרוח" (ביאליק, 1926). נבות החזיק במשנה סדורה בדבר ההתמסחרות והשפעתם של שיקולים כלכליים על השדה הספרותי. נאום ההספד של פרי נבע גם הוא מהירידה במספר הקוראים, ממה שנתפס בעיניו כהתפרקות של מוסד הביקורת ומהשינויים התרבותיים שהביאו לדחיקתה של הספרות אל השוליים.

יש משהו מפתה בשיח של קץ. דניאל בל הכריז על קץ האידאולוגיה ב-1960, ואילו פרנסיס פוקויאמה הכריז על קץ ההיסטוריה ב-1989. אף שלשיח על קץ הספרות יש כוח רטורי רב, יש לקרוא אותו כטקסט השב ונכתב במחזוריות קבועה, כסוגה ספרותית שימיה כימי הספרות עצמה, כפי שטוען ויליאם מרקס. בספרו **הפְּרָדָה מהספרות** הוא מראה כי הספרות עצמה עסוקה ללא הרף בפיחות מעמדה ומצהירה על היעדר כוחה (Marx, 2005). בספרו **שנאת הספרות** הוא מתמקד במה שהוא מכנה השיח האנטי-ספרותי וטוען שהספרות תמיד מכוננת את עצמה למולו (Marx, 2018).

ההתפתחויות הטכנולוגיות הפכו בתקופתנו את הקינה על מות הספרות לפופולרית מאי פעם. כבר ב-2004 התייחס המבקר האמריקאי הוֹן סוֹסי לאתגרים העומדים לפני הספרות במאה ה-21: "הספרות נראית כמו שריד של תקופת תקשורת קדומה, דלת מידע ובעלת רוחב פס נמוך. קורא הספרות הוא פְּלֵאוֹנוֹטוֹלוֹג, שמחבר עצמות ספורות כדי לדמיין מפלצת בגובה של עשר קומות" (Saussy, 2006, 32). אומנם אין להכחיש את האתגרים שהטכנולוגיות החדשות מציבות לספרות, ובכל זאת, כפי שטוענת מיכל בן-נפתלי –

הטון האפוקליפטי המלווה את השיחה היצרית, החֲרָדָה, על מהות הספרות, אינו איכות חד־פעמית הקשורה באירועי הזמן הזה. למעשה, לא זו בלבד שזוהי איכות המאפיינת תקופות אי־נחת ומשבר שבתוכן גילומים מוכרים מסוימים של ספרות (למשל, ז'אנרים ספרותיים) נעשים לנחלת העבר, מדובר במה שבלאנשו קרא לו "נתיב הפיזור של הספרות", נתיב אוטופי שבתוכו היא מסרבת להינעל ולהיות מזוהה על פי סימנים מובהקים ובני הגדרה. "מהות הספרות", הוא כתב, "היא בדיוק חמיקה מכל הגדרה מהותית, מכל קביעה שמייצבת אותה או אף מממשת אותה". (בן־נפתלי, 2020)

מות הקנון

בניגוד לשיח על מות הספרות, שלוקה בחוסר רפלקסיביות ומתעלם מן המחזוריות הקבועה של הופעתו, שאלת הקנון – או השיח על התפרקותו ועל ביזורו – נראית לי חיונית מאי פעם. אך לפני ארבעה עשורים נדמה היה שהקנון הוא מושג הכרחי להבנת ההיסטוריה של הספרות, כמו גם לתיאורה של המציאות הספרותית בהווה. הוויכוח על הקנון באקדמיה האמריקאית, שהחל בשנות ה־70 של המאה הקודמת, הפך אותו לאחד המושגים התאורטיים החשובים והטעונים ביותר בלימודי הספרות בעקבות עלייתה של הביקורת האידאולוגית. במשך כשני עשורים היה הוויכוח על הקנון (the great books debate) הנושא המרכזי של הביקורת. זרמים ביקורתיים דוגמת הביקורת הפמיניסטית, הלימודים האפרו־אמריקאיים, התאוריה הפוסט־קולוניאלית, התאוריה הקווירית ושיח המיעוטים ביקרו את הפוליטיקה של ההדרה שעיצבה את הקנון המסורתי והובילו למהפך היסטוריוגרפי של ממש, ובעקבותיו השתנה הקנון, הוחלפו הסילבוסים, והוצגה היסטוריה ספרותית מגוונת ומרובדת.

דווקא הצלחה זו הביאה לדעיכת העניין התאורטי במושג הקנון. עמדתו של המבקר האמריקאי הרולד בלום, שלפיה ביקורת הקנון מייצגת "אסכולה של טינה", נתפסה כלא יותר מקובלנה של דור שערכי הביקורת השתנו לנגד עיניו. עם זאת, הדעיכה של הקנון כמושא למחקר תאורטי התלוותה לתהליכי ההתפוררות והביזור שלו. אף על פי שמפתה מאוד לראות באוטוסטרדת המידע של האינטרנט את הגורם לקושי להבחין בין מגמות מרכזיות ושוליות ובין יוצרים קנוניים ולא־קנוניים, חשוב להבין כי תהליך הביזור של השדה הספרותי החל כבר בשנות ה־70 וה־80. במאמר המסכם את המגמות המרכזיות בשירה העברית שפורסם ב־1992, טענו דן מירון ועוזי שביט כי למרות שנכתבת בישראל

שירה רצינית, "היא אינה זוכה להכרה ולהערכה שהיא ראויה להן, אולי משום שאינה מרוכזת מסביב למודל פואטי אחד המגלם, כביכול, את רגישויות הדור, או משום שאין היא נתונה בסיטואציה דרמטית של מאבק טעמים, המייצג מלחמת דורות בתרבות" (מירון ושבית, 1992). התבוננות בשדה השירה של שנות ה-70 וה-80 מעלה כי אף על פי שבעשורים אלה פעלו יוצרים חשובים ביותר – ובהם הרולד שימל, אהרן שבתאי, רחל חלפי, תרצה אתר, ארז ביטון, חדוה הרכבי, נורית זרחי, אמירה הס, אגי משעול, יצחק לאור, מאיה בז'רנו, רוני סומק, חזי לסקלי, לאה אילון, דליה פלח, ישראל אלירז, פרץ בנאי, דן ערמון, רמי דיצני, אנטון שמאס, מרדכי גלילי, מירי בן שמחון, יוסף שרון, גבריאלה אלישע – לא נעשה עד כה שום ניסיון להציע תיאור היסטוריוגרפי מקיף של השירה העברית בעת זו. קוצר יד היסטוריוגרפי זה אינו עניין של מה בכך, והוא קשור בטבורו בקושי לתאר את המערכת הספרותית בעידן שבו הקנון הופך למבוזר.

תהליכי הביזור של הקנון השירי שהחלו בשלהי שנות ה-70 ובראשית שנות ה-80 קשורים לשסעים האידאולוגיים שעלו אל מעל לפני השטח בדיוק באותן שנים. כפי שהראה כבר דן מירון, עליית הליכוד לשלטון סימנה קרע חסר תקדים בין הממסד הפוליטי לבין זה הספרותי (מירון, 1987). אף על פי שיוצרים כעמוס עוז ודליה רביקוביץ כתבו בתקופת מלחמת לבנון הראשונה כמי שאוחזים בעמדת הצופה לבית ישראל, עמדת תוכחה כמו-נבואית שאפיינה את היוצר העברי לאורך דורות, האפשרות לכתוב מהעמדה הזאת איבדה בהדרגה את תוקפה. כאשר ח"נ ביאליק כתב ב-1903 את "בעיר ההרגה", בעקבות הפוגרום בקייסינב, הנחת היסוד שלו הייתה שהוא פונה לכל העם; וב-1948, כאשר נתן אלתרמן כתב ב"על זאת" על נער כפיר המחייך בשיני חלב ויורה בזקן ערבי חף מפשע, היה לו ברור כי הוא מנסח את העמדה המוסרית הרצויה, ואכן ראש הממשלה דוד בן-גוריון הורה להפיץ את השיר בקרב חיילי צה"ל. ב-1966 כבר הסתייג נתן זך מן העמדה הזאת כשקבע במאמרו "לאקלימן הסגנוני של שנות החמישים והשישים בשירתנו" כי המשורר אינו "אוראקל", שכן אין לו "שום קשר אל האלוהות, אל כוחות שמימיים. בקושי יש לו קשר אל עצמו (וגם זה לא תמיד)" (זך, 2011, 168). מה שהחל כוויתור מרצון של משוררי דור המדינה על העמדה של הצופה לבית ישראל הפך עבור הדורות הבאים לעמדה בלתי אפשרית בעליל.

הביזור שהחל בשנות ה-70 וה-80 של המאה ה-20 הפך לקיצוני עוד יותר במאה ה-21, שבה פועלים משוררות ומשוררים מעולים שכלל אינם מוכרים לציבור הרחב וספריהם זוכים להתעלמות גם במרחב הספרותי עצמו. מדובר במשוררים מוערכים, כמה מהם זוכי

פרסים: שחר־מריו מרדכי, שגיא אלנקוה, שלומי חתוכה, תהילה חכימי, רועי חסן, עמרי לבנת, מיטל ניסים, מיטל זהר, בכל סרלואי, יונת נאמן, דנה לובינסקי, אייל שלום, נדב ליניאל, יעקב ביטון, אלמוג בהר, לי עברון־וקנין, עמוס נוי, דנה אמיר, שירה סתיו, יערה שחורי, צביה ליטבסקי, יאיר דברת, יעל סטטמן, רומן איזנברג. זוהי רשימה הטרוגנית ומקרית לחלוטין; משוררים בני דורות שונים, שיש בהם הפועלים כבר למעלה משני עשורים, ואילו אחרים פרסמו אך לאחרונה ספר ביכורים. הם נבדלים זה מזה בהעדפותיהם הסגנוניות והם מפרסמים בכתבי עת שונים, אבל רובם ככולם מרחפים בחלל ספרותי שמתקשה להעניק משקל של ממש לכתיבתם. האיכות של שירתם מעידה על כך שלא ניתן לדבר על מות השירה. האתגר העומד לפתחנו הוא להציע צורות חדשות של מחשבה על ספרות שאין לה קנון.

מקורות

- ביאליק, חיים נחמן (1906 [תרס"ז]). **שירתנו הצעירה**. אודיסה: אחיאסף.
- ביאליק, חיים נחמן (1926). **על היחס לספרות העברית והספר העברי** (דברים). מועצת הסופרים, תל אביב.
- בן־נפתלי, מיכל (2020). **שובו של המספר. הו! כתב עת לספרות 20, 74–75**.
- זך, נתן (2011). **השירה שמעבר למלים: תיאוריה וביקורת, 1954–1973**. בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- מירון, דן (1987). **אם לא תהיה ירושלים: מסות על הספרות העברית בהקשר תרבותי־פוליטי**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- מירון, דן, ועוזי שביט (1992, 21 בפברואר). שירה עברית היום: תמונת מצב. **מעריב**.
- נבות, אמנון (1990, 12 בינואר). משתה בלשאצר: סיכום שנות השמונים. **מעריב**.
- פרי, מנחם (2010). **הרהורים מפוכחים** (דברים בטקס פרס מפעל חיים). טקס קבלת פרס רמת גן לעידוד היצירה הספרותית, רמת גן.
- שביט, עוזי (1986). השיר הפרוע: קווים לסגנונה ולאקלימה הספרותי של השירה הארץ־ישראלית בשנות העשרים. **תעודה** ה', 168.

- Marx, William (2005). *L'Adieu à la littérature: Histoire d'une dévalorisation, xviii-
xe siècle*. Paris: Minuit.
- Marx, William (2018). *The hatred of literature*. trans. Nicholas Elliott. Cambridge,
MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Saussy, Haun (2006). Exquisite cadavers stitched from fresh nightmares: Of memes,
hives, and selfish genes. in Haun Saussy (ed.). *Comparative literature in an age of
globalization*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

פרופ' מיכאל גלזמן, החוג לספרות, אוניברסיטת תל אביב.
דוא"ל: gluzman@tauex.tau.ac.il